

Analysis of Cognitive Mappings in Hommam Tabrizi's Qalandari Poetry

Zahra Jamshidi*

Associate Professor, Department of
Persian Language & Literature, Hakim
Sabzevari University, Sabzevar, Iran.

Abbas Mohammadian

Associate Professor, Department of
Persian Language & Literature, Hakim
Sabzevari University, Sabzevar, Iran.

Extended Abstract

1. Introduction

Indeed, in the annals of Iranian literature, Ghazal Qalandari has provided a direct and indirect reflection of the social, political, and cultural circumstances of his time through fearless expressions of critical thoughts, employing a form of mental and linguistic imagery. This specific type of sonnet, through the transgression of intellectual and linguistic boundaries and by utilizing the blending of common language symbols and unfamiliarized words and linguistic elements, has created a symbolic language that effectively communicates thought, concern, criticism, education, and whatnot. In more precise

* Corresponding Author: z.jamshidi@hsu.ac.ir

How to Cite: Jamshidi, Z., Mohammadian, A. (2024). Analysis of Cognitive Mappings in Hommam Tabrizi's Qalandari Poetry. *Mysticism in Persian Literature*, Vol. 3, No. 6, 109 - 136. doi: 10.22054/MSIL.2025.81583.1137

terms, Qalandriyat was developed as a response to the social, political, and religious conditions of a particular period in the history and culture of Iran. This form of sonnet serves as a powerful vehicle for social, political, and cultural critique.

The poet Hommam Tabrizi, who lived in the 7th century, was known for his impressive sonnets that employed the elements of Qalandari literature. This study aims to examine the cognitive mappings within these sonnets by Hommam Tabrizi and analyze these mappings and the hidden concepts contained within them. Conceptual mappings, a subset of the discipline known as cognitive and conceptual metaphors, represent a valuable resource for the analysis of texts, as well as the worldview of poets and writers. These mappings are rooted within the domain of cognitive linguistics, forming an integral component of the broader field of cognitive studies.

Research Questions

1. What is the intended purpose of Hommam Tabrizi's Qalandari gazal?
2. What cognitive mappings can be identified within Hommam Tabrizi's Qalandari gazal?

2. Literature Review

While there have been numerous studies on Qalandari literature, only those that are more closely related to the topic being discussed in this article will be mentioned below.

According to the research conducted by Akbari and Najafi in 2005, examining the themes of blame and blame in the mystical poetry of Attar, Iraqi, and Hafez has led to the conclusion that the fight against pride and wonder, as well as the consistent struggle against hypocrisy and deception, are two significant principles of blame. These findings are closely related to the themes of this article. Shafi'i Kadkani provided valuable insights into the history of the Qalandariyeh sect in his book, offering a wealth of information about the group's vision and

actions. In a research study, Qavami (2010) examined Qalandari poetry and poets, extending from Sana'i to those of the 8th century. The author introduces Sana'i and Attar as the most significant Qalandari poets by examining examples of Qalandari poetry and stating that Qalandari poetry began with Sana'i.

Taeifi and Shahsavand (2013) investigated the Qalandari in Divan Attar Nishaburi in a research study and concluded that the Qalandari of Attar originates from two dimensions, which are personal and social. The aspect of Qalandariat that reflects the profound spiritual transformation of the poet possesses an individual and unconscious dimension, whereas the social aspect of Attar's Qalandariat represents his critical and pathological view of society, featuring a self-aware element. In their research, Mahdipour and Mirzayanfar (2013) examined, analyzed, and compared the themes of reprimand and calamity in Hafez and Fazuli's ghazals. Similarly, Mahouzi and Ghasemi (2013) conducted a study on the themes of blame in Attar's ghazals.

3. Methodology

The research method employed in this article is library-based. The data analysis method utilized is qualitative. The authors aim to reach sociological analyses by examining the cognitive mappings of Qalandari Ghazals by Hammam Tabrizi. Data analysis will also be conducted through inductive reasoning (from individual parts to the whole).

4. Results

Hommam Tabrizi was born in the 7th century of Hijri and was a contemporary of Saadi. In response to the literary and cultural circumstances of that period, Hommam, like many other poets of that time, experimented in the realm of mystical lyric writing, particularly romantic mysticism. Researchers of mystical literature consider the founder of this type of literary in Persian poetry to be Sana'i Ghaznavi.

Some of Hommam's mystic sonnets, which are scolding, belong to the Qalandari category. One of the techniques that can be applied to review and analyze texts is cognitive and conceptual mappings and metaphors, which forms a subset of the theory of cognitive linguistics. By extracting conceptual metaphors, it is possible to examine the origin and destination maps of a poet's poems.

In this research, the focus is on analyzing and examining the conceptual mappings and metaphors within the ghazals of Qalandari Hommam Tabrizi, a 7th-century poet.

The outcome of the research demonstrates that the primary concepts that have influenced the conceptual mappings and metaphors of Hommam Tabrizi's Qalandari ghazals are those related to love, the lover, the beloved, concepts of gambling and randy, concepts pertaining to wine and inebriation, false strife or asceticism, hypocrisy, and the antithesis of reason and love. Given Hommam Tabrizi's inclination towards romantic mysticism, it is possible to unravel the mappings and metaphors related to the concepts of love, the lover, and the beloved, and trace the transformation of earthly love to ideal and heavenly love in his poems according to the literary and cultural context of the 7th century. Furthermore, the poet employs the concepts of Qalandari and blame to critique moral, social, cultural, political, and religious aberrations. By challenging positive concepts such as asceticism, mosques, and schools while relying on negative concepts like May, gambling, Rendi, the poet situates the domain of conceptual mappings within his poems around the axis of Qalandari and reproachful literature, which is at its core a reactive standpoint.

Keywords: Mystical Literature; Qalandari Sonnet; Conceptual Metaphor; Cognitive Mapping; Hommam Tabrizi.

تحلیل نگاشت‌های شناختی در غزلیات قلندری همام تبریزی

زهرا جمشیدی *

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران

عباس محمدیان

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران

چکیده

ادبیات قلندری یکی از شاخه‌های ادبیات عرفانی است که در واکنش به مفاسد فکری، فرهنگی، اخلاقی، اجتماعی و سیاسی به وجود آمده است. قالب غزل، اصلی‌ترین قالبی است که شاعران پس از سنایی در حوزه ادب قلندری و ملامتی از آن بهره گرفته‌اند. مفاهیم قلندری و رندی در شعر بسیاری از شاعران از جمله همام تبریزی وجود دارد. این مفاهیم باعث ایجاد تصویرپردازی‌هایی مفهومی و شناختی شده است که با استخراج نگاشت‌ها و استعاره‌های مفهومی این مفاهیم، می‌توان به زیرساخت فکری شاعر و اوضاع و احوال اجتماعی، سیاسی و فرهنگی زمان وی تا حد زیادی پی برد. نگارندگان در پژوهش حاضر، به روش توصیفی-تحلیلی به بررسی و تحلیل نگاشت‌ها و استعاره‌های مفهومی در غزلیات قلندری همام تبریزی شاعر قرن هفتم هجری پرداخته‌اند. براینده تحقیق گویای آن است که اصلی‌ترین مفاهیمی که در خلق نگاشت‌ها و استعاره‌های مفهومی غزلیات قلندری همام تبریزی تأثیر گذاشته‌اند، عبارت‌اند از مفاهیم عشق، عاشق، معشوق، مفاهیم قمار و رندی، مفاهیم مربوط به می و مستی، ستیز با زهد دروغین و ریا و تقابل عقل و عشق. نکته تکمیلی اینکه همام نیز مانند بسیاری از شاعران قرن هفتم و هشتم هجری از مفاهیم قلندری و رندی و ملامتی، برای مبارزه با مفاسد اخلاقی استفاده کرده است.

واژگان کلیدی: ادبیات عرفانی، غزل قلندری، استعاره مفهومی، نگاشت شناختی، همام تبریزی.

۱. مقدمه

قرن هفتم هجری، یکی از قرونی است که به دلیل حضور فراوان شاعران و نویسندگان، جزو قرون پرافتخار ادب فارسی به حساب می‌آید. این قرن، قرنی است که حضور و اندیشه‌های سنایی شاعر قرن پنجم و ششم هجری (متوفای ۵۳۵ هجری) را که با آثار و اشعار او مفاهیم عرفانی در حدی وسیع به شعر فارسی وارد شده است، درک کرده و درصدد تعالی و پیشبرد این موضوع است. علاوه بر این، قرن هفتم، قرن هجوم مغولان به خاک ایران است و از نظر وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، دارای تشخیصی خاص نسبت به سایر ادوار ایران است. این دوره، دوره‌ای است که جامعه ایران، بحران‌های عصر ترکمانان سلجوقی و خوارزمشاهی را نیز تجربه کرده و شاهد جدال‌های مذهبی، کشمکش‌های سیاسی و نظامی بوده است.

سنایی غزنوی در قرن ششم هجری قمری با وارد کردن مضامین عرفانی و قلندری به ادب فارسی، آغازگر راهی شد که در شعر شاعران بعد از او نیز دستمایه نوآوری و تولید عناصر و مفاهیمی تازه شد. ادبیات قلندری و ملامتی، نوعی خاص از ادبیات عرفانی است که نخست در اشعار سنایی غزنوی مشاهده شد و پس از او نیز ادامه یافت. این نوع از ادبیات عرفانی فارسی در اعتراض به ریاکاری، مفاسد اجتماعی و فرهنگی، دنیاطلبی و سوءاستفاده از دین و مذهب میان ارباب قدرت به وجود آمد. شعر قلندری با بیان بی‌باکانه روی گردانی از زهد و ورع دروغین و ریایی و پناه بردن به سرمستی و پشت پا زدن به هنجارهای اجتماعی و دینی و فرهنگی، در پی هشدار به اجتماع و بیداری و آگاهی مردم بوده است. شعر قلندری با تمسک به مفاهیم مطرودی هم‌چون باده‌نوشی، قمار، انتقاد از اماکن مقدس متشرعین مثل مسجد و مدرسه و کاربرد مفاهیمی که بیشتر بر فسق و فجور دلالت می‌کند و ... درصدد جلب ملامت مردم برای دوری از ریا و ترویج پاکی و خلوص میان عارف و خدای اوست.

همام تبریزی (متوفای ۷۱۳ هجری) از شاعران قرن هفتم هجری و هم‌عصر با سعدی شیرازی است که از سعدی و شعر او هم از نظر محتوا و هم سبک تأثیر بسیار پذیرفته است. در دیوان همام -به‌ویژه در غزلیات او- با مایه‌های عرفانی و حتی درون‌مایه‌های قلندری و ملامتی نیز مواجه می‌شویم. او در غزلیات قلندری خود به‌مثابه سایر پردازندگان ادبیات

قلندری با نیت هشدار به ریاکاری و ریاکاران با بهره‌گیری از مایه‌های مغانه و ملامتی، تصاویر زیبایی را خلق کرده است.

نگارندگان در این پژوهش، در پی بررسی و تحلیل اشعار قلندری و ملامتی همام با بهره‌گرفتن از طرح‌واره‌های شناختی این اشعار هستند. همچنین بر آن هستند که از این مطالعه و تحلیل، نتایج جامعه‌شناختی نیز حاصل کنند.

نگاشت‌های مفهومی که زیرمجموعه مبحث استعاره‌های شناختی و مفهومی است، یکی از مقوله‌هایی است که در تحلیل متون و نیز جهان‌بینی شعرا و نویسندگان می‌تواند راهگشا باشد. استعاره‌های مفهومی، جزو مباحث زبان‌شناسی شناختی به حساب می‌آید. نکته درخور توجه این است که «اگر زبان‌شناسی شناختی را مطالعه و ویژگی‌های زبان بدانیم که از طریق آن، سایر جنبه‌های شناخت انسانی منعکس می‌شود، استعاره، برجسته‌ترین مظاهر این ویژگی‌هاست» (روشن و اردبیلی، ۱۳۹۹: ۱۱۴).

۲. بیان مسئله

در تاریخ ادبیات ایران، غزل قلندری با بیان بی‌پروای اندیشه‌های انتقادی در قالب تصویرسازی‌های ذهنی و زبانی - به صورت مستقیم و غیرمستقیم - احوال اجتماعی، سیاسی و فرهنگی زمان خود را منعکس کرده است. این نوع از غزل با عبور از هنجارهای فکری و زبانی و با استفاده از به هم ریختن نشانه‌های معمول زبان و به شیوه آشنایی‌زدایی از واژه‌ها و عناصر زبانی، زبانی نمادین خلق کرده که بیانگر اندیشه، دغدغه، انتقاد، تعلیم و... است. به بیان بهتر، قلندریات در واکنش به شرایط اجتماعی، سیاسی و مذهبی برهه‌ای خاص از تاریخ و فرهنگ ایران به وجود آمده است.

قلندریات، ثمره تفکر گروهی از عرفای عاشق‌مسلک بود که درد عشق و درد دین را یکسان در نظر می‌گرفتند و از این رهگذر، یکی از وظایف اصلی عارف را رویارویی با مردم ریازده و زاهد فروش در جامعه‌ای که داعیه دینداری دارد، می‌دانستند. اندیشه جدا نبودن عارف از مردم و جامعه‌ای که تظاهر به دین‌داری می‌کند، اما در واقع بیشتر اوقات ضد ارزش‌های حقیقی دین عمل می‌کند و در مسیر تکامل و تأثیرپذیری از تجربه‌های روحانی عارف و برای نقد ظاهر گرایان، منجر به خلق غزل قلندری شد (طایفی و شاهسون، ۱۳۹۱: ۴۰).

همام تبریزی از جمله شعرای قرن هفتم است که با بهره‌گیری از مایه‌های ادب قلندری، غزلیات تأثیرگذاری سروده است. در ادامه پس از بیان مقدماتی درباره‌ی همام تبریزی به بررسی نگاشت‌های شناختی غزل‌های قلندری او می‌پردازیم و از این منظر به تحلیل این نگاشت‌ها و مفاهیم مستتر در آن خواهیم پرداخت.

۲-۱. پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش

- غزلیات قلندری همام تبریزی در جهت چه کارکردی است؟
- نگاشت‌های شناختی غزلیات قلندری همام تبریزی شامل چه مواردی می‌شود؟
- در راستای پرسش‌های پژوهش، دو فرضیه زیر مدنظر قرار گرفته است:
- غزلیات قلندری همام تبریزی، هم‌چون سایر غزلیات قلندری در جهت انتقاد اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است.
- نگاشت‌های مربوط به حوزه‌ی عشق، رندی و مستی، مهم‌ترین نگاشت‌های شناختی غزلیات همام تبریزی است.

۳. پیشینه‌ی پژوهش

درباره‌ی ادبیات قلندری تاکنون پژوهش‌هایی انجام شده است که در ادامه تنها به پژوهش‌هایی اشاره می‌شود که به موضوع مقاله حاضر، نزدیک‌تر هستند.

اکبری و نجفی (۱۳۸۵) در مقاله «ملامتیه و بازتاب اندیشه‌های ملامتی در شعر عرفانی (غزلیات عطار، عراقی و حافظ)» با بررسی ملامتیه و اندیشه‌های ملامتی در شعر عرفانی عطار، عراقی و حافظ به این نتیجه رسیده‌اند که ستیز با کبر و عجب و مبارزه‌ی بی‌امان با ریا و تظاهر، دو اصل مهم آیین ملامتی است.

محمدرضا شفیعی کدکنی (۱۳۸۶) در کتاب ارزشمندی که درباره‌ی فرقه قلندریه در تاریخ نوشته است با عنوان «قلندریه در تاریخ»، اطلاعات ارزشمندی را درباره‌ی بینش و کنش قلندریه در اختیار خواننده قرار می‌دهد.

بدریه قوامی (۱۳۸۹)، در پژوهشی با عنوان «شاعر و شعر قلندری» به بررسی شعر و شعرای قلندری از سنایی تا شعرای قرن هشتم پرداخته است. نویسنده با بیان اینکه شعر

قلندری با سنایی آغاز شده است با بررسی نمونه‌های شعر قلندری، سنایی و عطار را برجسته‌ترین شعرای قلندری معرفی می‌کند.

شیرزاد طایفی و عاطفه شاهسون (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی قلندریات در دیوان عطار نیشابوری» به بررسی قلندریات در دیوان عطار نیشابوری پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که قلندریات عطار منبعث از دو بُعد شخصی و اجتماعی است؛ آن بخش از قلندریات که تحول عظیم روحی شاعر را به نمایش می‌گذارد، جنبه فردی و ناآگاهانه دارد و نوع اجتماعی قلندریات عطار، نگاه انتقادی و آسیب‌شناسانه عطار به اجتماع است و جنبه خودآگاه دارد.

محمد مهدی پور و لیلا میرزایان‌فر (۱۳۹۲) در پژوهش خود با عنوان «مقایسه و تحلیل مضامین رندانه و قلندرانه مغانه در غزل‌های حافظ و فاضول» به بررسی، تحلیل و مقایسه مضامین رندانه و قلندرانه در غزل‌های حافظ و فاضول پرداخته‌اند و ماحوزی و قاسمی (۱۳۹۲) نیز در پژوهش خود با عنوان «بررسی مضامین ملامتی در غزل‌های عطار» مضامین ملامتی در غزلیات عطار را بررسی کرده‌اند.

درباره همام تبریزی نیز پژوهش‌هایی انجام شده که به مرتبط‌ترین آن‌ها با مقاله پیش‌رو اشاره می‌شود.

حمید عالی کردکلاهی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله «بازتاب عرفان در غزلیات همام تبریزی» به بررسی مقام‌های عرفانی در شعر همام تبریزی پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که همام تبریزی دارای مشرب عرفان عاشقانه بوده است.

نرگس ایدر و مریم عزیزخانی (۱۳۹۳) در مقاله خود با عنوان «تناس (بینامتنیت) دینی و قرآنی در اشعار همام تبریزی» به بررسی اشارات دینی، حدیثی و روایی در اشعار همام تبریزی پرداخته‌اند. نکته درخور توجه این است که این مقاله اشاره‌ای به اندیشه‌های عرفانی و قلندری همام تبریزی ندارد.

با توجه به جست‌وجوی نگارندگان، تاکنون پژوهش مستقلی درباره تحلیل نگاشت‌های شناختی غزلیات قلندری همام تبریزی انجام نشده است.

۴. مبانی نظری

۴-۱. ادبیات قلندری

ادبیات قلندری به شاخه‌ای از ادبیات عرفانی اطلاق می‌شود که در آن هنجارهای رایج ادبی و دینی به هم می‌ریزد و با بهره‌گیری از اندیشه‌های ملامتی و بیشتر به نیت مبارزه با ریاکاری و فساد، درصدد هشدار است. واژه قلندری، واژه‌ای است که در دوره‌های مختلف، دارای معانی گوناگون بوده است. شفیعی کدکنی درباره این واژه می‌نویسد: «تا آنجا که اطلاع دارم، تمام پژوهشگرانی که در باب قلندر و قلندریه بحث کرده‌اند، همه و همه قلندر را شخص فرض کرده‌اند، همان گونه که عارف یا صوفی یا رند را؛ حال آنکه قلندر تا قرن هفتم اسم مکان بوده است و افراد منسوب به آن مکان را قلندری می‌گفته‌اند و قلندر خود جایی بوده است مثل مسجد یا میخانه یا مدرسه» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۳۷ و ۳۸).

قلندریه منبعث و شاخه‌ای از ملامتیه؛ یعنی پیروان حمدون قصار است که نزد صوفیه از جایگاه والایی در عشق و عرفان برخوردارند (ر. ک: اشرف‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۲۲). گفته‌اند که «اول کسی که نام قلندر بر خویش نهاد، یوسف نامی از بکتاشیان بود و پیروان طریقت او را قلندران نامیدند» (سجادی، ۱۳۸۰: ۲۳۴). عبدالحسین زرین‌کوب معتقد است که «قلندریه را شیخ جمال‌الدین ساوجی تأسیس کرده و رسم تراشیدن موی سر و ابرو را او بنیاد نهاده و شاگرد او؛ یعنی محمد بلخی، رسم جوال را بر این رسوم اضافه کرده است» (زرین‌کوب، ۱۳۶۹: ۳۶۴). وی قلندریه را مولود واکنش‌های عصیانی درونی در عرفان و تصوف علیه آداب و رسوم می‌داند که خود این واکنش نیز بعدها گرفتار قیود و آدابی تازه شد (ر. ک: همان: ۳۷۸).

قلندریه هم مانند سایر فرق تصوف از ادبیات برای بیان اندیشه‌ها و تأثیرگذاری بر مخاطب بهره بسیار برده است. قالب اصلی شعر قلندریه، غزل است. غزل قلندریه، غزلی است که در آن وصف رندی و باده‌نوشی و تظاهر به می‌پرستی و بی‌دینی و اغراق در اتصاف به لابلایگری و تعریض و کنایه به زاهدان و گاه صوفیه بسیار چشمگیر است. شاید بتوان گفت غزل قلندران به شک به برخی قوانین خشک مذهبی و حتی عرفانی است (شمیسا، ۱۳۷۰: ۲۷۵ و ۲۷۶).

در غزل قلندریه، واژه‌هایی که در حالت عادی دارای بار معنایی مثبت است، منفی قلمداد می‌شود و از جمله این واژه‌ها می‌توان به واژه‌هایی همچون زهد، ورع، شیخ، صوفی، زاهد، مدرسه، مسجد و... اشاره کرد و واژه‌هایی مثل رند، شراب، خرابات، مغ و... دارای معنای مثبت هستند. علاوه بر موارد مورد اشاره، یکی از اصلی‌ترین بن‌مایه‌های ادب عرفانی و قلندری، مفهوم عشق است که این مفهوم نسبت به دوره اول شعر فارسی؛ یعنی شعر پیش از سنایی دچار تحول بسیار شده است. به عبارت دیگر، «عمیق‌ترین و مهم‌ترین تحولی که در شعر فارسی پدید آمده است، پیوندی است که مفاهیم و مضامین شاعرانه در این زبان با معانی عرفانی و صوفیانه پیدا کرده است» (پورجوادی، ۱۳۶۸: ۱۰۵). بسیاری از شعرای پس از سنایی در قالب غزل قلندری طبع آزمایی کرده و شاهکارهای ارزشمندی خلق کرده‌اند.

نکته درخور توجه این است که عرفان قلندری و رندی در اصل گفتمانی است که خود زاینده گفتمانی دیگر؛ یعنی عرفان زاهدانه است. گفتمان عرفان زاهدانه که بنیاد جهان‌بینی دینی صوفیانه است در آغاز بر اساس خوف و پروای بی‌نهایت از خدا در مقام کیفردهنده گناهان و نیز واهمه از دوزخ و عقاب پایه‌گذاری شد. به نظر می‌رسد دگرذیسی عرفان زاهدانه به عرفان عاشقانه و رندی بر اساس یک عامل روان‌شناسی رخ داده باشد. به این معنا که ترس از قدرت بی‌نهایت، هم می‌تواند زاینده نفرت بی‌نهایت و هم عشق بی‌نهایت باشد. کشش نسبت به قدرت، رفته رفته ترس را به شیفتگی تبدیل می‌کند، به عبارت دیگر، ترس توأم با احترام به مرور تبدیل به عشق، شیفتگی و شوریدگی می‌شود (ر. ک: آشوری، ۱۳۸۱: ۱۷۴ و ۱۷۵).

۲-۴. استعاره شناختی

«استعاره» اصطلاحی کهن در ادبیات ایران و جهان است. طبق تعاریف کهن از استعاره، استعاره متعلق به ادبیات و جزو تصویرسازی‌های خیالی است. در بلاغت سنتی ایران، استعاره را نوعی از تشبیه و تمثیل دانسته‌اند (ر. ک: جرجانی، ۱۳۸۹: ۱۴) و بیشتر بلاغیون کهن و معاصر، استعاره را استعمال لفظ در معنای مجازی به علاقه مشابهت دانسته‌اند (به

عنوان مثال ر. ک: همایی (۱۳۷۴: ۲۵۰). در بلاغت غرب نیز تعاریف مختلفی برای استعاره آمده است؛ از جمله در کتاب معروف «استعاره» هاوکس^۱ در تعریف آن چنین آمده است: «مقصود از این واژه، دسته خاصی از فرآیندهای زبانی است که در آن‌ها جنبه‌هایی از یک شیء به شیء دیگری فرا برده یا منتقل می‌شود» (هاوکس، ۱۳۹۷: ۱۱) و یاکوبسن^۲، «استعاره را فرآیند انتخاب واژه‌ای به جای واژه‌ای دیگر بر حسب مشابهت می‌داند» (صفوی، ۱۳۹۸: ۷۸).

استعاره با طرح نظریه استعاره مفهومی لیکاف و جانسون^۳، وارد حوزه‌ای جدید و متفاوت از قبل شد و از حوزه صرفاً ادبی و بلاغی به حوزه زبان روزمره نیز وارد شد. لیکاف و جانسون اصول استعاره‌های شناختی را این گونه معرفی می‌کنند: «۱- اساس و پایه استعاره‌ها مفاهیم هستند و نه واژه‌ها، ۲- استعاره‌ها بر اساس تشبیه نیستند، بلکه بر اساس زمینه‌های تجربی ما بین دو حوزه مفهومی شکل می‌گیرند، ۳- حتی عمیق‌ترین مفاهیم ما از قبیل زمان، علیت، اخلاق و... از طریق استعاره‌های چندگانه استدلال و فهمیده می‌شود، ۴- شیوه و نظام استعاره‌های مفهومی قراردادی... نیست، بلکه تا حد زیادی بر اساس وجه مشترک ماهیت جسمانی ما و رابطه آن با دنیای پیرامونی و تجربه‌های روزانه شکل می‌گیرد» (نیلی‌پور، ۱۳۹۱: ۲۲-۲۱).

لیکاف و جانسون، استعاره را مقوله‌ای زبانی می‌دانند که در اصل تصویرسازی مفهومی بر اساس یک مفهوم مادر و الگوست که بر اساس آن «استعاره‌ها به ما اجازه می‌دهند قلمرویی از تجربه را به واسطه قلمرو دیگری درک کنیم» (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۵: ۱۸۷). این قلمروها در اصطلاح زبان‌شناسی نگاشت نامیده می‌شود. با اینکه در اصل نگاشت مقوله‌ای در علم ریاضی است، اما نگاشت‌ها در استعاره مفهومی «به گونه‌ای خلاق موجب ایجاد هستومندهای قلمرو مقصد در قلمروی مبدأ و نیز اضافه کردن هستومندهای جدید به آن می‌گردند» (هاشمی ۱۳۸۹: ۱۳۶). به عبارت دیگر، بهتر منظور از نگاشت در استعاره‌های شناختی «تطبیق ویژگی‌های دو حوزه شناختی است که در قالب استعاره به یکدیگر نزدیک شده‌اند» (راسخ‌مهند، ۱۴۰۰: ۵۰).

-
1. Hawkes, T.
 2. Jakobson, R.
 3. Lakoff, G. & Johnson, M.

در یک تقسیم‌بندی کلی، نگاشت‌ها به دو نوع قابل تقسیم‌بندی هستند؛ نوع اول، شامل تناظرهای هستی‌شناسانه بین مفاهیم دو قلمروی مبدأ و مقصد و نوع دوم شامل فرافکنی مکان‌شناختی که طرح‌واره‌های تصویری را از مبدأ به مقصد، نگاشت می‌کند، اما کارکرد هر دو در انتقال مفهوم از مبدأ به مقصد مشترک است (ر. ک: فیارتز، ۱۳۹۰: ۹۸).

در استعاره‌های مفهومی و شناختی، نگاشت مبدأ و نگاشت مقصد وجود دارد و مخاطب براساس مفهوم نگاشت مبدأ، می‌تواند نگاشت مقصد را از منظر مطالعات فرهنگی، جامعه‌شناختی، روان‌شناختی، سیاسی و... تحلیل کند. استعاره‌های مفهومی، براساس طرح‌واره‌های تصویری شکل می‌گیرند. منظور از طرح‌واره‌ها، ساخت‌های مفهومی انتزاعی در ذهن بشر هستند که از تعامل انسان با محیط و همچنین مشاهده جهان اطراف حاصل می‌شوند که برای اندیشیدن درباره مفاهیم انتزاعی‌تر به کار می‌روند (ر. ک: براتی، ۱۳۹۶: ۷۸).

با این که طرح‌واره‌ها نامحدود هستند، اما مهم‌ترین گونه‌های طرح‌واره‌های تصویری، عبارت‌اند از: طرح‌واره‌های حجمی، قدرتی، سطحی، ظرفی، حرکتی و ... (ر. ک: جانسون، ۱۳۹۹: ۱۹۲).

با بررسی نگاشت‌های مفهومی و شناختی در آثار شاعران، نویسندگان و حتی در زبان روزمره اقوام گوناگون، می‌توان به بخش وسیعی از باورها، دغدغه‌ها، آرمان‌ها، ترس‌ها و تصویرهای ذهنی پنهان شده در ورای این تصویرهای مفهومی دست یافت که بهره‌گیری از آن‌ها، می‌تواند در به دست دادن تصویری چندبعدی از شاعر، نویسنده، قوم یا ملتی که دارای طرح‌واره‌های شناختی خاص خود است، کارآمد باشد.

در ادب فارسی نیز با بررسی استعاره‌های مفهومی و نگاشت‌های شناختی در شعر شاعران، می‌توان به تصویری چندوجهی از تفکر، دیدگاه، جامعه زمان شاعران و فرهنگ حاکم بر شاعران رسید.

۵. بحث و بررسی

۵-۱. همام تبریزی

همام‌الدین علا (محمد) تبریزی از شعرا و مشایخ نامدار قرن هفتم و دوره مغول است. سال تولد او را ۶۳۶ و وفات او را به سال ۷۱۳ هجری قمری ذکر کرده‌اند. با توجه به اینکه همام زاویه‌ای در تبریز برای تربیت اهل سلوک داشته است، او را دارای مقام‌های عالی عرفانی دانسته‌اند. او علاوه بر مراتب بالای سلوک در شعر نیز نام‌بردار بوده و دیوان او مشتمل بر انواع شعر فارسی و عربی است. در بسیاری از غزل‌های همام، مباحث عرفانی و تفکر سیر و سلوک قابل ملاحظه است (ر. ک: صفا، ۱۳۷۱: ۷۲۲-۷۱۲).

مقام عرفانی همام به نحوی بوده که تذکره‌الشعرا از او با لقب «مفخرالعرفا» یاد کرده است (ر. ک: سمرقندی، ۱۳۳۷: ۲۴۱). بعد عرفانی اندیشه همام، کاملاً بر اشعار او سایه انداخته است؛ به گونه‌ای که اشعار او دارای وجوه عرفانی پررنگ است. همام تبریزی از نظر شعری، بیشترین تأثیر را از سعدی، شاعر هم‌عصر خود پذیرفته است. دیوان همام تبریزی بالغ بر ۳۹۴۴ بیت دارد که از این تعداد، ۱۶۵ بیت عربی و ۳۷۷۹ بیت به زبان فارسی است (ر. ک: مقدمه دیوان همام تبریزی، ۱۳۹۴: ۵۴).

همام تبریزی همانند بسیاری از شاعران پس از سنایی که دارای صبغه عرفانی هستند در حوزه غزل قلندری نیز طبع آزمایی کرده است. غزلیات قلندری همام نیز با بهره‌گیری از هنجارگریزی‌های معنایی و استفاده از واژه‌هایی همچون رند، می، خرابات، مغ و... معانی و تصاویری زیبا، شاعرانه و عارفانه خلق کرده است. با توجه به اشعار عارفانه و قلندری و سبک تصوف عاشقانه همام تبریزی می‌توان به دیدگاه‌های فکری و عرفانی او نائل شد. علاوه بر این، وضعیت سیاسی و اجتماعی و فرهنگی عصر شاعر در خلال انتقادهای رندانه شاعر نیز بازتاب یافته است.

۵-۲. نگاشت‌های شناختی غزل‌های قلندری همام تبریزی

یکی از مباحث استعاره‌های مفهومی و طرح‌واره‌های شناختی، نگاشت است. منظور از نگاشت، الگوی مبدأ است که بر اساس آن مفهوم مقصد طرح‌ریزی می‌شود. نگاشت در اصل یک مبحث ریاضی است که از سوی زبان‌شناسان به حوزه زبان و استعاره‌های مفهومی

نیز وارد شده است و به تناظرهای نظام‌مندی دلالت می‌کند که در میان برخی حوزه‌های مفهومی برقرار است (ر. ک: افراشی، ۱۳۹۷: ۱۱). به تعبیری دقیق‌تر می‌توان گفت منظور از نگاشت «تطبیق ویژگی‌های دو حوزه شناختی است که در قالب استعاره به یکدیگر نزدیک شده‌اند» (راسخ مهند، ۱۴۰۰: ۵۰).

نگاشت، تناظر میان معنای مبدأ و معنای مقصد است که بر اساس آن، می‌توان طرح‌واره‌های شناختی متون را بررسی، شناسایی و تحلیل کرد. در ادامه به مهم‌ترین نگاشت‌های غزل‌های قلندری همام تبریزی که باعث خلق استعاره‌های مفهومی شده است، اشاره می‌شود. این نگاشت‌ها عناصر اصلی تفکر قلندری همام تبریزی را آشکار می‌کنند.

۵-۲-۱. عشق

اصلی‌ترین و بنیادی‌ترین مفهوم در غزلیات عرفانی، عشق است. تصویرسازی‌های شعرا از مفهوم عشق بنا بر سبک شعری، دیدگاه عرفانی و نیز اقتضائات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی دوره شعرا، دارای تفاوت‌ها و شباهت‌هایی با یکدیگر است. عشق در دیدگاه‌های مختلف عرفانی، دارای تعاریفی گوناگون است. برخی از عرفا، عشق را مرتبه‌اعلای محبت می‌دانند. «محبت چون به کمال رسد، عشق نام گیرد و عشق که به کمال رسد به فنا در ذات معشوق و وحدت عاشق و معشوق منتهی می‌شود» (رجایی بخارایی، ۱۳۶۴: ۶۱۲). سجادی نیز عشق را شوق مفرط و میل شدید به چیزی می‌داند (سجادی، ۱۳۹۳: ذیل عشق)، اما حقیقت آن است که چون عشق از مقوله‌های عاطفی و درونی و متکی بر تجربیات شخصی است و حوزه قلمرو آن بالاتر از حد عقل نظری است، توصیف‌ناپذیر و تعریف‌گریز است.

در غزلیات قلندری همام تبریزی، عشق یکی از مفاهیم پرتکرار است که به طریق استعاره مفهومی، می‌توان نگاشت‌های شناختی آن را استخراج کرد. نگاشت مقصد مفهوم عشق در غزل‌های قلندری همام بیشتر طرح‌واره‌های حجمی (ظرفی) و حرکتی است. در ادامه استعاره‌های مفهومی عشق در غزلیات قلندری همام بررسی می‌شوند.

در غزل شماره ۴۵ که همام به شیوه عرفان عاشقانه و قلندری، مقام معشوق را به گونه‌ای معرفی می‌کند که مؤذن، امام نماز، شیخ خانقاه‌نشین، مریدان و زاهدان در برابر او ایمان خود را فراموش می‌کنند، عشق را نصیب و قسمتی می‌داند که بالاتر از هر مقام و منصبی

در زهد است. استعاره مفهومی عشق در این غزل به این صورت است؛ عشق نصیب و قسمت است:

همام از عشق چون دارد نصیبی نجوید منصب زهد و کرامت
(همام تبریزی، ۱۳۹۴: ۷۹)

در غزل شماره ۸۰ شاعر با طرح واژه مکانی، عشق را خمخانه مستی بخش می‌داند:

این چنین مست که ماییم ز خمخانه دوست همه خواهند که باشند ولی نتوانند
(همان: ۹۵)

استعاره مفهومی عشق در غزل شماره ۱۰۳ به این صورت است؛ «عشق سلطان است»، «عشق خراج‌ستان است»:

عشق سلطان است چون خواهد خراج جان ببخشید و سر افزای کنید
(همان: ۱۰۶)

در غزل شماره ۱۵۹ با تصویرهای «عشق و محبت خرابات است» (مکانی)، «عشق نرد است» و «عشق شطرنج است» (حرکتی) مواجه می‌شویم:

در خرابات محبت کار سرمستان بود جاه و مال و نام و ننگ و کفر و ایمان باختن
پاک‌بازان را چو بازی می‌نماید ای همام بر بساط نرد عشق مهره جان باختن
بازی ما گر پریشان است در شطرنج عشق مست را معذور دارید از پریشان باختن
(همان: ۱۳۴)

در بسیاری از ابیات قلندری همام، استعاره مفهومی عشق شطرنج و نرد است و عاشق بازنده این بازی قابل ملاحظه است. در این مفهوم، عشق هم‌چون قماری است که بازنده آن هستی خود را می‌بازد، اما از این باخت خشنود است؛ زیرا پس از باخت، اثری از صفات و منیت او باقی نمی‌ماند و به اصطلاح به مقام فنا می‌رسد. «در تصوف اسلامی، فنا پایه‌ای است برای بقای برتر؛ یعنی بقای بالله. در تصوف جز در موارد اندکی که منظور از فنا، فنا

ذات است، اکثراً منظور از فنا، فناى صفات است؛ به معنای فناى صفات بشری و اخلاق
ذمیمه» (یثربی، ۱۳۸۴: ۹۵).

۵-۲-۲. عاشق

عاشق که گاه هم معنا با عارف است در غزلیات قلندری همام تبریزی دارای جایگاهی ویژه و درخور است و استعاره‌های مفهومی آن، بیانگر تفکری است که در عرفان عاشقانه همام نسبت به این مفهوم وجود دارد. «در زبان عارفان، جوینده حق - تعالی - را با وجود طلب وجد تمام عاشق گویند که غیر محبوب حقیقی کسی را نخواهد و نجوید» (سجادی، ۱۳۹۳: ذیل عاشق). آشوری بر سبیل عرفان رندانه، عاشق را در تقابل با زاهد معرفی می‌کند و چنین می‌نویسد: «اگر عاشقی پاک‌باختگی است، زاهدی گذشته از سود و زیان اندیشی، زاینده غرور است و میل باطنی به ستایش خلق و ای بسا ریا. زیرا به خود بستن آنچه در ذات آدمی سرشته نیست و از آدمی فرشتگی طلبیدن، ناگزیر زاینده ریاست» (آشوری، ۱۳۸۱: ۲۸۱).

بر پایه استعاره‌های مفهومی‌ای که از عشق در غزلیات قلندری همام وجود دارد، می‌توان استعاره‌های مفهومی مرتبط با مفاهیم عاشق و معشوق را نیز استخراج کرد. استعاره مفهومی عشق خمخانه و خرابات است؛ باعث می‌شود استعاره‌های مفهومی عاشق دیوانه، سرمست، می‌نوش، بیمار، عیار، سرگردان و... است در غزلیات همام وجود داشته باشد و از آنجا که در غزلیات قلندری همام استعاره مفهومی عشق شطرنج و نرد است، وجود دارد با طرفین این تصویر؛ یعنی عاشق بازنده و معشوق برنده نیز مفهوم‌سازی شده است. در ادامه ابیاتی که حاوی نگاشت‌های مفهومی عاشق هستند نقل می‌شود.

شاعر در این بیت به صورت ضمنی و در ضمن بیان سیاهی شب گونه زلف معشوق و به شیوه ادب قلندری، خود یعنی عاشق را عیار معرفی کرده است:

در شکن‌های سر زلف تو گردد دل من وین چنین شب‌رویی شیوه عیاران است
(همام تبریزی، ۱۳۹۴: ۷۴)

در بیت زیر، شاعر عاشق را بیماری معرفی می‌کند که از خواب و آرامش دور است:

گر ز حال شب ما بی‌خبری معذوری خفته را کی خبر از حالت بیماران است
(همان)

در غزل ملامتی و قلندری شماره ۶۵، شاعر ضمن انکار زهد دروغین زاهد، خود (عاشق) را دیوانه‌ای زنجیری و صید دام عشق معرفی کرده است. استعاره مفهومی این ابیات به این صورت است که عشق دام و جنون است و با توجه به مشرب عرفانی عاشقانه همام، دلیل این تصویرسازی آشکار می‌شود:

من دیوانه ز زنجیر نمی‌اندیشم که کشیده است مرا زلف مسلسل در بند
خسروان از پی نخجیر دوانند ولی صید خوبان به دل خویش درآید به کمند
(همان: ۸۸)

شاعر در غزلی دیگر نیز عاشق را دیوانه معرفی کرده است:

با پری‌رویان نماند عقل و هوش جمله معذورند اگر دیوانه‌اند
(همان: ۹۱)

«عاشق سرگردان، سرگشته و افتاده است» یکی دیگر از استعاره‌های مفهومی غزلیات قلندری همام است:

روی خوب آینه خود ساختند در سر زلف بتان چون شانه‌اند
(همان)

اهل دل در هوس عشق تو سرگردانند زاهدان شیوه این طایفه کمتر دانند
(همان: ۹۵)

از آرزوی قامت صد عاشق سرگشته را افتاده بینی بی‌خبر در پای سرو و نارون
(همان: ۱۳۰)

همان گونه که اشاره شد، استعاره مفهومی عشق شطرنج و نرد (قمار) است، باعث می شود از طرفین بازی (عاشق و معشوق) نیز استعاره مفهومی ساخته شود. یکی از این استعاره‌ها، استعاره «عاشق حریف است» می باشد:

چون حریف دوستی نام گرو بردن که چه شرط جان بازان نباشد با گروگان باختن
(همان: ۱۳۴)

عاشق پاک باز و بازنده است نیز یکی دیگر از تصویرهای زیرمجموعه «عشق قمار است» می باشد:

پاک بازان را چو بازی می نماید ای همام بر بساط نرد عشقش مهره جان باختن
بازی ما گر پریشان است در شطرنج عشق مست را معذور دارید از پریشان باختن
(همان: ۱۳۴)

از آنجا که در غزلیات قلندری، سخن از بت، بت پرستی، رندی، شراب و می نوشی بسیار است در غزلیات همام تبریزی نیز با استفاده از این مفاهیم تصاویر و استعاره‌هایی برای عاشق خلق شده است:

اهل دل در بت پرستی آمدند شاهدان بت دیده‌ها بتخانه‌اند
از لب معشوق می نوشند می فارغ از خمخانه و پیمان‌ه‌اند
(همان: ۹۱)

۵-۲-۳. معشوق

یکی دیگر از مفاهیم پرتکرار در غزلیات فارسی به ویژه غزلیات عاشقانه و عارفانه، مفهوم معشوق، محبوب و یار است. مفهوم معشوق در طول تاریخ ادبیات ایران دچار تحولاتی شده است. «تحقیق روانشناسی معشوق شعر فارسی موضوع جالبی است و می توان دیوان‌های شعر فارسی را از این لحاظ بررسی کرد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۲۴). در تعریف مفهوم معشوق تعاریف مختلفی بیان شده است. معشوق از نظر عرفانی عبارت است از: «آنچه عاشق بدان عشق ورزد و خواهان وصال آن شود. در فلسفه الهی، علت غایی،

معشوق و هدف همه حرکات و متحرکات جهان وجود است. معشوق حقیقی ذات حق است که وجد همه حرکات عالم است. در عرفان هم مراد از معشوق، حق -تعالی- است از آن رو که تمام موجودات به جلوه‌های انوار وجودی او حیرانند و فقط اوست که از جمیع جهات سزاوار دوستی است» (سجادی، ۱۳۹۳: ذیل معشوق).

بر پایه استعاره‌های مفهومی مفاهیم عشق و عاشق در غزلیات قلندری همام تبریزی، می‌توان به نگاشت‌ها و استعاره‌های مفهومی مبحث معشوق دست یافت. در غزلیات قلندری همام، معشوق با مفاهیم بهشت، آفتاب، ساقی، سرمست، غافل و گاه به شیوه رندانه با عناوین دیوانه و خاک معرفی شده است. مقام والای معشوق در سبک عراقی و در غزلیات عرفانی، باعث شده است که همام تبریزی نیز همانند بسیاری از شاعران این سبک، مفاهیم عالی را به معشوق نسبت دهد. در ادامه به استعاره‌های مفهومی معشوق در غزلیات قلندری همام پرداخته می‌شود.

در غزل شماره ۱۳، شاعر معشوق را سرمست، شوریده، متواضع و ساقی معرفی می‌کند:

ترکم ز می مغانه سرمست	می آمد و عقل رفته از دست
مخمور ز باده چشم جادو	شوریده ز باد زلف چون شست
دستم به لب چو لعل بوسید	و اندر قدمم چو خاک شد پست
می داد شراب نواب و نقلم	از پسته خویش داد پیوست

(همام تبریزی، ۱۳۹۴: ۶۳)

در غزل شماره ۳۵، با استعاره مفهومی «معشوق آفت و غافل است»، بیان شده است:

چشم مستانه تو آفت هشیاران است	فتنه و عریذه او همه با یاران است
عجب از خواب تو می‌دارم شب تا به سحر	بر سر کوی تو فریاد گرفتاران است

(همان: ۷۴)

«معشوق بهشت است»، یکی دیگر از استعاره‌های مفهومی دیوان همام تبریزی است:

گل رویت مگر از باغ بهشت آوردند که به گلزار گلی نیست به رویت ماند
(همان: ۸۸)

مجلس افروز بهشت است جمال خوبان نی چنان دان به حقیقت که بهشت ایشانند
(همان: ۹۵)

معشوق آفتاب است:

آفتابی تو و اصحاب ملاحات انجم در حضورت همه از دیده‌ما پنهانند
(همان)

۵-۲-۴. سایر استعاره‌های مفهومی غزلیات قلندری همام تبریزی

به غیر از مفاهیم پر پسماند غزلیات قلندری همام تبریزی؛ یعنی عشق، عاشق و معشوق، پاره‌ای دیگر از مفاهیم قلندری و عرفانی در اشعار همام بازتاب یافته است که براساس آن‌ها می‌توان به بررسی نگاشت‌های شناختی و استعاره‌های مفهومی این موارد پرداخت. این مفاهیم عبارت‌اند از: بت پرستی، مستی، رندی، هشیاری، عاقلی، معنا و زبان. با توجه به دایره مفهومی این اصطلاحات می‌توان به تفکری که از این واژه‌ها و اصطلاحات برای بیان مقصود استفاده کرده است، نایل شد.

استعاره مفهومی «بت پرستی توحید است» که یکی از تصویرسازی‌های پر تکرار ادبیات عرفانی است در دیوان همام نیز قابل مشاهده است:

بت پرستان رخت طایفه توحیدند مست و دیوانه عشق تو خردمنداند
(همام تبریزی، ۱۳۹۴: ۹۵)

عشق در تصوف و فلسفه در برابر عقل قرار دارد و از این نظر شرح آن بسیار دشوار است (ر. ک: شجیعی، ۱۳۷۳: ۱۶۱). تقابل عقل و عشق و لاف و گزاف با مستی و درماندگی عقل در میدان عشق، یکی دیگر از مفاهیمی است که در قالب استعاره مفهومی در اشعار همام تبریزی نمود یافته است.

من مستم و آگاهم از مستی خود باری مستی تو و می‌لافی از عالم هشیاری
ای پیر از این مستی هشیار شوی حالی گر نوش کنی جامی زین باده گلناری
(همان: ۱۴۹)

ذوق آموختنی نیست که آن وجدانی است عقلا جمله در این کار فرو می‌مانند
(همان: ۹۵)

در ابیات زیر شاعر به طریق استعاره مفهومی، مستی را هستی سوز و عامل بقا معرفی می‌کند و از این رو دستار زاهدانه را سزاوار رهن و گرو می‌داند:

مستی از هستی من جز سر مویی نگذاشت و آنقدر نیز نخواهم که بود ای ساقی
مست گشتیم و نخواهی تو که فانی گردیم زان که در آرزوی عربده عشاقی
(همان: ۱۵۴)

در ده می ارغوان و گر نیست دستار من از در گرو هست
(همان: ۶۳)

مفهوم نرد و قماربازی نیز از دیگر نگاشت‌های مفهومی در غزلیات همام تبریزی است، استعاره مفهومی «رندی مقام‌خانه است» و «جان مهره نرد است» در ابیات زیر قابل مشاهده است:

در مقام‌خانه رندان با همت در آی تا ببینی از گدایان ملک سلطان باختن
پاک‌بازان را چو بازی می‌نماید ای همام بر بساط نرد عشقش مهره جان باختن
(همان: ۱۳۴)

تقابل ظاهر و باطن و گذر از ظاهر (دعوی زبان) و رسیدن به معنا، باعث به وجود آمدن استعاره‌های مفهومی «معنا گوهر است» و «زبان اهل دعوی است» در اشعار همام تبریزی شده است:

در عشق جانان یافت جان از گوهر معنی نشان دبخشیده خورشید دان لعلی که کان را می‌رس
از عشق در صاحب‌نظر بینم نه در خامان اثر دل دارد از معنی خبر دعوی زبان را می‌رسد
(همان: ۸۴)

همان‌گونه که از مفاهیم استعاره‌های مفهومی اشعار قلندری همام تبریزی آشکار می‌شود، اصلی‌ترین این مفاهیم، مفاهیمی مرتبط با عشق و سرمستی و رندی و دوری از زهد ریاکارانه است. این مفاهیم، دایره فکری ملامتی و قلندری شاعر را در اشعار مورد مطالعه مشخص می‌کند و بیانگر تفکر رندانه و ملامتی شاعر است؛ تفکری که بازتاب و جلوه‌ای از شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دوره زندگی شاعر بوده که منجر به تلاشی با ظاهری وارونه برای اصلاح مفاسد موجود در جامعه قرن هفتم هجری شده است.

۶. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

همام تبریزی یکی از شاعران قرن هفتم هجری و هم‌عصر سعدی است. به تبع وضعیت ادبی و فرهنگی قرن هفتم و مثل بسیاری از شاعران این دوره، همام نیز در زمینه غزل‌سرایی عرفانی به‌ویژه عرفان عاشقانه طبع آزمایی کرده است. پژوهشگران ادب عرفانی، آغازگر این نوع از ادبیات در شعر فارسی را سنایی غزنوی می‌دانند. در میان غزلیات عرفانی همام، تعدادی غزل قلندری که دارای مایه‌های ملامتی هستند نیز مشاهده می‌شود. در این غزلیات، مفاهیم رندی و ملامتی از جمله انکار زهد ریاکارانه و دروغین، پناه بردن به مستی و می، سخن از قمار و نرد و مقام‌خانه، تقابل عقل و عشق و اصالت دادن به عشق و مفاهیمی از این نوع یافت می‌شود.

یکی از راهکارهایی که می‌توان به یاری آن به بررسی و تحلیل متون پرداخت، نگاشت‌ها و استعاره‌های شناختی و مفهومی است که خود زیرمجموعه نظریه زبان‌شناسی شناختی است. بر اساس این روش و با استخراج استعاره‌های مفهومی، می‌توان نگاشت‌های مبدأ و مقصد شعر شاعران را تحلیل کرد. در پژوهش حاضر، به بررسی و تحلیل نگاشت‌ها و استعاره‌های مفهومی در غزلیات قلندری همام تبریزی شاعر قرن هفتم پرداخته شد. نتیجه تحقیق حاکی از آن است که اصلی‌ترین مفاهیمی که در خلق نگاشت‌ها و استعاره‌های

مفهومی غزلیات قلندری همام تبریزی تأثیر گذاشته‌اند، عبارت‌اند از: مفاهیم عشق، عاشق، معشوق، مفاهیم قمار و رندی، مفاهیم مربوط به می و مستی، ستیز یا زهد دروغین و ریا و تقابل عقل و عشق.

با عنایت به مشرب عرفان عاشقانه همام تبریزی، می‌توان نگاشت‌های مرتبط با مفاهیم عشق، عاشق و معشوق را تحلیل و سیر تحول عشق زمینی به عشق آسمانی و آسمانی را در اشعار او به تبع از شرایط ادبی و فرهنگی قرن هفتم تعقیب کرد. علاوه بر این، شاعر برای انتقاد از انحرافات اخلاقی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اعتقادی به بهره‌گیری از مفاهیم قلندری و ملامتی می‌پردازد؛ به این صورت که با به چالش کشیدن مفاهیم مثبتی همچون زهد، مسجد و مدرسه و پناه بردن به مفاهیم در ظاهر منفی از جمله می، قمار، قلاشی و رندی، حوزه نگاشت‌های مفهومی اشعار خود را بر محور ادب قلندری و ملامتی قرار می‌دهد که این موضوع در اصل واکنشی روان‌شناسی و اجتماعی است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد

ORCID

Zahra Jamshidi

<https://orcid.org/0000-0001-5411-5573>

Abbas Mohammadian

<https://orcid.org/0000-0002-3132-6543>

منابع

- آشوری، داریوش (۱۳۸۱). *عرفان و رندی در شعر حافظ*. تهران: مرکز.
- اشرف‌زاده، رضا (۱۳۸۶). *آتش آب‌سوز (مجموعه مقالات درباره عطار)*. مشهد: به‌نشر وابسته به آستان قدس رضوی.
- افراشی، آزیتا (۱۳۹۷). *استعاره و شناخت*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اکبری، منوچهر و نجفی، علی (۱۳۸۵). «ملامتیه و بازتاب اندیشه‌های ملامتی در شعر عرفانی (غزلیات عطار، عراقی و حافظ)». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، شماره ۱۸۰، ۹۵-۱۱۲.
- ایدر، نرگس و عزیزخانی، مریم (۱۳۹۳). «تناص (بینامتنیت) دینی و قرآنی در اشعار همام تبریزی». *همایش ملی بینامتنیت (التناص)*، ۵۳۹-۵۵۴.

براتی، مرتضی (۱۳۹۶). «بررسی و ارزیابی نظریه استعاره مفهومی». *مطالعات زبانی و بلاغی*، سال ۸ / شماره ۱۶، ۵۱-۸۴. Doi: 10.22075/jlrs.2018.11867.1054

پورجواد، نصرالله (۱۳۶۸). «رساله‌ای درباره عشق». معارف، دوره ششم، شماره ۳، ۱۰۵-۱۱۱.
جانسون، مارک (۱۳۹۹). *بدن در ذهن: مبنای جسمانی معنا، تخیل و استدلال*. ترجمه جهان‌شاه میرزاییگی. تهران: آگاه.

جرجانی، عبدالقاهر بن عبدالرحمن (۱۳۸۹). *اسرارالبلاغه*. ترجمه جلیل تجلیل. تهران: دانشگاه تهران.

راسخ مهند، محمد (۱۴۰۰). *درآمدی بر زبان‌شناسی شناختی (نظریه‌ها و مفاهیم)*. تهران: سمت.
رجایی بخارایی، احمدعلی (۱۳۶۴). *فرهنگ اشعار حافظ*. تهران: علمی و فرهنگی.
روشن، بلقیس و اردبیلی، لیلا (۱۳۹۹). *مقدمه‌ای بر معناشناسی شناختی*. تهران: علم.
زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۹). *جستجو در تصوف ایران*. تهران: امیرکبیر.
سجادی، سید جعفر (۱۳۹۳). *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی*. تهران: طهوری.
سجادی، ضیاءالدین (۱۳۸۰). *مقدمه‌ای بر مبانی عرفان و تصوف*. تهران: سمت.
سمرقندی، دولت‌شاه (۱۳۳۷). *تذکره الشعرا*. تصحیح محمد عباسی. تهران: بارانی.
شجعی، پوران (۱۳۷۳). *جهان‌بینی عطار*. تهران: ویرایش.
شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۶). *قلندریه در تاریخ*. تهران: سخن.
شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۷). *ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت*. تهران: سخن.

شمیسا، سیروس (۱۳۷۰). *سیر غزل در شعر فارسی*. تهران: فردوس.
صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۱). *تاریخ ادبیات در ایران (دوره ۵ جلدی)*. تهران: فردوس.
صفوی، کوروش (۱۳۹۸). *استعاره*. تهران: علمی.

طایفی، شیرزاد؛ شاهسون، عاطفه (۱۳۹۱). «بررسی قلندریات در دیوان عطار نیشابوری»، *مجله ادیان و عرفان*، سال چهل و پنجم / شماره دوم، ۳۹-۶۱. 10.22059/jrm.2013.35753

Doi:

عالی کردکلایی، حمید؛ نظری، احمد و پنبه‌کار، صغری (۱۳۹۴). «بازتاب عرفان در غزلیات همام تبریزی». *دهمین همایش بین‌المللی ترویج زبان و ادب فارسی*، ۳۸-۵۴.
فیارتز، کورت (۱۳۹۰). *فرضیه توارث: تعامل سلسله‌مراتب استعاره و مجازی*، ترجمه لیلا صادقی، تهران: نقش جهان.

- قوامی، بدریه (۱۳۸۹). «شاعر و شعر قلندری». فصل‌نامه تخصصی زبان و ادب فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج، سال اول / شماره ۳، ۱۶۲-۱۴۳.
- لیکاف، جورج و جانسون، مارک (۱۳۹۵). *استعاره‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم*. ترجمه هاجر آقاابراهیمی. تهران: علم.
- ماحوزی، مهدی و قاسمی، شهین (۱۳۹۲). «بررسی مضامین ملامتی در غزل‌های عطار». *سبک‌شناسی نظم و نشر فارسی (بهار ادب)*، دوره ۶، شماره ۳، ۴۰۳-۴۲۰.
- مهدی‌پور، محمد و میرزایان‌فر، لیلا (۱۳۹۲). «مقایسه و تحلیل مضامین رندانه و قلندرانۀ مغانه در غزل‌های حافظ و فضولی». *پژوهش‌نامه ادب غنایی*، سال یازدهم / شماره ۲۱، ۱۸۱-۲۰۰.
- نیلی‌پور، رضا (۱۳۹۱). *زبان‌شناسی شناختی*. تهران: هرمس.
- هاشمی، زهره (۱۳۸۹). «نظریه استعاره مفهومی از دیدگاه لیکاف و جانسون»، *ادب‌پژوهی*، دوره ۴، شماره ۱۲، ۱۴۰-۱۱۹.
- هاوکس، ترنس (۱۳۹۷). *استعاره*. ترجمه فرزانه طاهری. تهران: مرکز.
- همام تبریزی (۱۳۹۴). *دیوان همام تبریزی*. به تصحیح رشید عیوضی. تهران: انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- همایی، جلال‌الدین (۱۳۷۴). *معانی و بیان*. تهران: هما.
- یثربی، سیدیحیی (۱۳۸۴). *عرفان نظری*. قم: بوستان کتاب قم.

References

- Ashouri, D. (2002). *Irfan and randy in Hafez's poetry*. Tehran: markaz. [In Persian].
- Ashrafzadeh, R. (2007). *Fire that burns (a collection of articles about Attar)*. Mashhad: A publishing house affiliated with Astan Quds Razavi. [In Persian].
- Afarashi, A. (2017). *Metaphor and cognition*. Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Akbari, M, Najafi, A. (2015). "Reckrimination and reflection of reckrimination thoughts in mystical poetry (ghazals of Attar, Iraqi and Hafez)". *Journal of Tehran University School of Literature and Humanities*, No. 180, pp. 112-95. [In Persian].
- Eder, N, Azizkhani, M. (2013). "Religious and Quranic intertextuality in Hommam Tabrizi's poems". *National Conference on Intertextuality (Altanas)*, pp. 539-554. [In Persian].

- Barati, M. (2016). "Examining and evaluating the theory of conceptual metaphor". *Linguistic and rhetorical studies*, year 8, number 16, pp. 51-84. Doi: [10.22075/jlrs.2018.11867.1054](https://doi.org/10.22075/jlrs.2018.11867.1054). [In Persian].
- Porjavadi, N. (1989). "A Treatise on Love". *Education*, the sixth period, number 3, pp. 105-111. [In Persian].
- Johnson, M. (2019). *Body in Mind: The Physical Basis of Meaning, Imagination, and Reasoning*. Translated by Jahanshah Mirzabigi. Tehran: Aghah. [In Persian].
- Jurjani, A. (2010). *Asrar al-Balagheh*. Translated by Jalil Tajil. Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Rasakh Mohand, M. (2021). *An introduction to cognitive linguistics (theories and concepts)*. Tehran: Samt. [In Persian].
- Rajai Bokharai, A. (1985). *A collection of Hafez's poems*. Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian].
- Roshan, B, Ardabili, L. (2019). *An introduction to cognitive semantics*. Tehran: Elm. [In Persian].
- Zarinkoub, A. (1990). *Search in Iranian Sufism*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Sajjadi, S.J. (2013). *Dictionary of mystic terms and interpretations*. Tehran: Tahori. [In Persian].
- Sajjadi, Z. (2001). *An introduction to the basics of mysticism and Sufism*. Tehran: Samt. [In Persian].
- Samarkandi, D. (1958). *Tazkareh al-Shoara*. Corrected by Mohammad Abbasi. Tehran: Barani. [In Persian].
- Shujiei, P. (1994). *Attar's worldview*. Tehran: Virayesh. [In Persian].
- Shafi'i Kadkani, M. (2016). *Qalandriya in history*. Tehran: Sokhan. [In Persian].
- Shafi'i Kadkani, M. (2017). *Periods of Persian poetry from constitutionalism to the fall of the monarchy*. Tehran: Sokhan. [In Persian].
- Shamisa, S. (1991). *Ghazal course in Persian poetry*. Tehran: Ferdous. [In Persian].
- Safa, Z. (1992). *History of literature in Iran (5-volume course)*. Tehran: Ferdous. [In Persian].
- Safavi, K. (2018). *Metaphor*. Tehran: Elmi. [In Persian].
- Taifi, Sh, Shahsund, A. (2011), "Review of Qalandriyat in Attar Nishaburi's court", *Adyan and Irfan magazine*, 45th year, 2nd issue, pp. 39-61. Doi: [10.22059/jrm.2013.35753](https://doi.org/10.22059/jrm.2013.35753). [In Persian].

- Ali Kurdkalai, H, Nazari, A, Panbehkar, S. (2014). "Reflection of mysticism in Hammam Tabrizi's sonnets". *The 10th International Conference on the Promotion of Persian Language and Literature*, pp. 38-54. [In Persian].
- Feyaert, K. (2016). *The Inheritance Hypothesis: Interaction of Metaphorical and Virtual Hierarchies*, translated by Leila Sadeghi, Tehran: Naqsh Jahan. [In Persian].
- Qavami, B. (2010). "Poet and Poem of Qalandari". *Persian Language and Literature Quarterly, Faculty of Literature and Human Sciences, Islamic Azad University, Sanandaj Branch*, first year, number 3, pp. 143-162. [In Persian].
- Lekoff, G, Johnson, M. (2015). *The metaphors we live with*. Translated by Hajar Agha Ebrahimi. Tehran: Elm. [In Persian].
- Mahouzi, M, Ghasemi, Sh. (2012). "Investigation of blame themes in Attar's sonnets". *Stylistics of Persian poetry and prose (Bahar Adab)*, Volume 6, Number 3, pp. 403-420. [In Persian].
- Mehdipour, M, Mirzayanfar, L. (2012). "Comparison and analysis of rendana and qalandaran themes of Maghniyya in Hafez and Fuzoli poems". *Research Journal of Ghanaian Literature*, Year 11, Number 21, pp. 181-200. [In Persian].
- Nilipour, R. (2012). *Cognitive linguistics*. Tehran: Hermes. [In Persian].
- Hashemi, Z. (2009). "Conceptual metaphor theory from the perspective of Likoff and Johnson", *Literary Studies*, Volume 4, Number 12, pp. 119-140. [In Persian].
- Hawkes, T. (2017). *Metaphor*. Translated by Farzaneh Taheri. Tehran: Markaz. [In Persian].
- Hommam Tabrizi (2014). *Diwan Hommam Tabrizi*. Edited by Rashid Ayauzhi. Tehran: Persian Language and Literature Academy Publications. [In Persian].
- Homai, J. (1995). *Meanings and expression*. Tehran: Homa. [In Persian].
- Yathrabi, S.y. (2005). *Theoretical mysticism*. Qom: Qom Book Park. [In Persian].

استناد به این مقاله: جمشیدی، زهرا، محمدیان، عباس. (۱۴۰۳). تحلیل نگاشت‌های شناختی در غزلیات قلندری همام تبریزی، عرفان‌پژوهی در ادبیات، (۶)، ۳، ۱۰۹-۱۳۶.

Mysticism in Persian Literature is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.